

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

С. А. Леп'яко (Чернігів)

С. Наливайко і повстання 1591—1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків

Аналізуються численні свідчення про козацькі повстання 1591—1596 рр., які передавалися з покоління в покоління аж до середини XVII ст.

При оцінці значення масштабних історичних подій великий інтерес становить питання, наскільки вони збереглися у пам'яті сучасників і наступних поколінь. Це питання є частиною більш широкої проблеми — впливу певних подій на суспільну свідомість народу чи окремої суспільної групи. Стосовно періоду феодалізму в Україні дана проблема майже не досліджувалась, як і історико-психологічна тематика в цілому*. Це пояснюється недостатньою увагою істориків до ролі психологічного фактора в історичному процесі, а також браком документів, особливо тих, що створені раніше середини XVII ст., і методики їх опрацювання у такому контексті. Однак нині пошуки українських істориків у цьому напрямі можна віднести до найперспективніших.

У даному повідомленні зроблено спробу проаналізувати всі згадки про козацькі повстання 1591—1596 рр. Під терміном «згадки» маємо на увазі не праці літописців та істориків, а свідчення, які передавалися з покоління в покоління аж до середини XVII ст.

Слід зазначити, що для історичної пам'яті характерна персоніфікація подій і процесів, отождолення їх з найбільш яскравими діячами тих часів. Скажімо, згадка про Велику Французьку революцію і якобінську диктатуру асоціюється з постаттю Максиміліана Робесп'єра. Подібних прикладів можна навести багато. Зокрема, події 1591—1596 рр. були персоніфіковані в пам'яті сучасників і нащадків з особою Северина Наливайка. Це не випадково, адже він був одним з найяскравіших представників активної і тому найпомітнішої частини козацтва.

По свіжих слідах повстання розмови і суперечки навколо імені Наливайка точилися насамперед у зв'язку з релігійною боротьбою. Перші спроби кинути тінь на православних (посилаючись на їхні контакти з бунтівним козацтвом) були зроблені ще на сеймі 1597 р., тобто за життя С. Наливайка. Так, після яскравої промови волинського шляхтича В. Гулевича на захист православ'я від унії канцлер Ян Замойський зауважив, що той не усвідомлює себе (винним.— С. Л.) у тому, що син його з Наливайком панства й. к. милості воював». В. Гулевич відповідав, що синові всього дванадцять років і він не усвідомлював, що робив, коли втік «без розказання» батька. Однак канцлер продовжував твердити, що повинні бути покарані «як син, так і батько». Цей конфлікт довелося улашувати підканцлеру, який слушно зауважив, що подібна розмова не стосується суті справи і треба, щоб виступаючі «тими речами справ сеймових не затрудняли»¹. Проте подібні навмисні «затруднення» стали в майбутньому звичним прийомом ведення пропаганди проти православних.

* До поодиноких пошуків у цьому напрямку можна віднести лише монографію В. А. Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби» (К., 1985).

¹ Голубев С. Петр Могила и его сподвижники.— К., 1883.— Т. 1.— С. 48.

У ході полемічної боротьби з'явилась швидко і поширилася нова назва православних — «наливайки». Аналізу смислового навантаження «наливайківського назвиська» була приділена велика увага у відомому антиуніатському творі «*Verificatio niewinności*», виданому в 1621 р. у Вільно. Його автор — невідомий православний полеміст заперечував правомірність вживання такої назви щодо православних тому, що уніати останнім часом вживали цей термін у значенні «відступники від своїх обов'язків», «зрадники короля і держави», «порушники звичного порядку і спокою в суспільстві». В зв'язку з цим зрозуміле обурення автора тим, що «на ганьбу чистої народу нашого слави Наливайками нас ображають і соромлять». Він перелічує всі, на його думку, провини уніатів перед державою і суспільством і, в свою чергу, гнівно перепитує: «Хто тут більше винен? Хто Наливайко?». Апелюючи до читача, він вважає, що той розбереться «кому то відщепенцем і Наливайком бути званим слушно і справедливо належить», безперечно, маючи на увазі уніатів². Подібні звинувачення на адресу православних містяться і в багатьох інших творах полемістів, зокрема у праці «*Examen obrony*», де вказується, що саме уніати настроюють «народ руський проти польського»³.

Про те, що слово «наливайки» перетворилося на усталене узагальнююче поняття, є багато свідчень. Так, у 1604 р. київський уніатський митрополит І. Потій писав Л. Сапізі, що «його кн. милість пан всевода київський (К. Острозький. — С. Л.) Наливайківській орді казав церкву мурувати і мені непослушними бути»⁴. Пізніше брестський православний ігумен Афанасій Філіпович, страчений поляками у 1646 р., зазначав, що православних називали «русин, люпус, реліа, господи-помилуй, схизматик, турко-гречин, відщепенець, Наливайко»⁵. Це досить цікавий синонімічний ряд, особливо пара «русин» — «Наливайко». Ототожнення православних з «наливайками» логічно вело до подібного найменування всього українсько-білоруського люду Речі Посполитої.

Основна заслуга у становленні поняття «наливайки» як синоніму православ'я належала не С. Наливайку, а його брату Дем'яну. Він був придворним священиком князя К. Острозького, а наприкінці XVI ст. перебрався з Острога до Вільна, де тривалий час вів вперту боротьбу проти уніатів, яка набула широкого розголосу. Недаремно відтоді віленське братство, яке він очолював, називали «наливайківською сектою» або «наливайківським братством»⁶. До речі, ще під час військової кампанії 1596 р. польний гетьман Станіслав Жолкевський також називав козаків С. Наливайка «наливайківською сектою»⁷. Обидві ці сили — православні «наливайки» і «наливайки-козаки» — з різних причин виступали проти уряду і у подіях 1595—1596 рр. діяли майже завжди окремо. Однак їх назва, що походила від прізвища братів Наливайків, відображала генетичну єдність православного і козацького рухів й виявилася пророкою. Як не відхрещувалися православні полемісти від бунтівного козацтва, але пізніше внаслідок об'єктивного розвитку подій їх об'єднання все ж відбулося.

Уніати, з свого боку, явно перебільшували зв'язок православ'я з козацтвом на час прийняття унії. Ототожнюючи мотиви діяльності обох братів, відомий діяч унії Касіян Сакович у полеміці з автором «Ліфосу» твердив у 1644 р., що козак Наливайко «людей невинних

² *Verificatio niewinności* // Архив ЮЗР. — К., 1887. — Ч. I. — Т. VII. — С. 327.

³ *Examen obrony* // Архив ЮЗР. — К., 1914. — Ч. I. — Т. VIII. — Вып. I. — С. 563, 640, 642.

⁴ *Archivum Domu Sapiehow.* — Lwów, 1892. — Т. I. — С. 438.

⁵ Диаруш Афанасия Филипповича // Памятники полемической литературы в Западной Руси (Русская историческая библиотека. — Т. 4). — СПб., 1878. — Кн. I. — Столп. 96.

⁶ *Archivum Domu Sapiehow.* — Т. I. — С. 315, 339, 442, 458, 475.

⁷ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1909. — Т. VIII. — С. 91.

забивав на тілі, а піп Наливайко — на душі»⁸. Для уніатів було особливо важливим, щоб смислове навантаження терміну «наливайки» пов'язувалося саме з бунтівним козацтвом. На цьому ґрунтувалися певні ідеологічні конструкції та історичні екскурси. Так, уніатський полеміст А. Селява писав, що перший похід на унію був здійснений «через різні напрями людей свавільних», які безправ'я щодо тих, «які унію прийняли, чинили»⁹.

Найбільш розгорнуту картину зв'язків православних і учасників козацьких бунтів кінця XVI ст. змалював уніатський архієпископ Йосафат Кунцевич. У листі до литовського канцлера Л. Сапіги від 22 квітня 1622 р. він пояснює дії Наливайки впливом на нього православних, зокрема Никифора Парасхеса — екзарха константинопольського патріарха, який у 1595—1596 рр. перебував в Україні і Білорусії. Й. Кунцевич писав: «Саме з проклятої їхньої кузні наробив такої великої шкоди Речі Посполитій Наливайко, повставши із своєю черню, про що добре пам'ятає вельможний і всі ми...». Остання фраза дуже красномовна. «Але унія, проголошена пізніше, запобігла тому всьому. Унія втихомирила ту прокляту конфедерацію (православних з протестантами.— С. Л.) і наливайківську тиранію. Бог поблагословив її початок, бо як тільки наші старші повернулися з Рима з тою унією, все заспокоїлося. Козаки, злякавшись унії як божої справи, відходили із своїм Наливайком до татарської орди, але, заки переправились під Лубнами, чудом були нашими розбиті. Наливайка взято живим, потім зловлено і того Никифора, автора всіх бунтів, і обох по заслугах покарано...». Й. Кунцевич, засуджуючи відновлену з допомогою козаків православну ієрархію в Україні, попереджав правлячі кола Речі Посполитої, що «козацьке свавілля не обмежиться цим, а розгнужається і вони пізніше, незважаючи на Бога, його помазанця і власне сумління, зважаться на ще більші справи, ніж відважився Наливайко»¹⁰. Як бачимо, прогнози Й. Кунцевича, який прекрасно розумів тенденції розвитку ситуації в Україні, виявилися точними.

Версія про єдність дій козаків і православних у 1595—1596 рр. поширювалась офіційними колами і на міжнародній арені. Коли польські власті заарештували згаданого у листі Й. Кунцевича екзарха Никифора, створилася досить парадоксальна ситуація. Турецький султан, ворог християнства, намагався захистити свого підданого християнина Никифора від християнського короля Сигізмунда III. У відповідь на послання султана з цього приводу польський король «не посоромився оголосити Никифора перед султаном підбурювачем козаків до повстання, забувши, що повстання Лободи і Наливайка почалось задовго до прибуття Никифора в Західну Русь»¹¹. Тут, як і в багатьох інших випадках, чітко простежуються політичні мотиви ототожнення дій козацтва з православ'ям. Король прекрасно знав, що це був найкращий спосіб скомпрометувати Никифора в очах султана.

Наведені вище приклади дають змогу заперечити поширені твердження тих істориків (зокрема Антоновича, Соловйова, Ключевського та ін.), які вважали, що козацький рух кінця XVI ст. поєднала з православ'ям пізніша православна літописна традиція. Подібна традиція була створена по свіжих слідах цих подій представниками не православною, а уніатсько-католицького табору. Прокатолицькі кола вважали, що подібним чином зможуть дискредитувати захисників православія в очах тогочасного суспільства, насамперед шляхти і міщанства. Опорою православ'я виступала українська шляхта, яка на сей-

⁸ Лифос // Архив ЮЗР.— К., 1893.— Ч. 1.— Т. IX.— С. 49.

⁹ Antelenchus // Архив ЮЗР.— К., 1914.— Ч. 1.— Т. VIII.— Вып. 1.— С. 725.

¹⁰ Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X—початок XVII ст.).— К., 1988.— С. 231.

¹¹ Жукович П. Сеймовая борьба западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.).— СПб., 1901.— С. 349.

мах і сеймиках рішуче засуджувала дії уніатів. У свою чергу, видаючи православ'я за релігію бунтівників, уніати апелювали до класової солідарності української та білоруської шляхти. Спочатку така натяжка була очевидною і особливих успіхів вони не досягали. Але пізніше, із становленням козацько-православного союзу, відбулася цікава метаморфоза. Тепер уже православна сторона поширювала тезу про єдність православного і козацького рухів з часу зародження унії. Вона рішуче відмежувалася від терміну «наливайки», який завдяки зусиллям уніатської партії набув негативного смислу. Загалом, на нашу думку, уніати явно перестаралися, розвінчуючи ще не існуючий козацько-православний союз, і тим самим допомогли діям козацтва і православ'я зрозуміти об'єктивну потребу такого об'єднання.

Пам'ять про козацький рух 1591—1596 рр. збереглася не тільки у зв'язку з релігійною боротьбою. Ця подія оцінювалася тогочасними політиками як прояв небезпечного соціального протистояння. Саме в такому аспекті згадували про неї під час переговорів з польськими сенаторами у 1606 р. в Кракові російські послы князь Волконський і дяк А. Іванов. «Нам то есть ведомо, что не в давних летах, пришед из Запорог, Черкасы Украину вашу воевали и многие места запустошили, и государь ваш король посылал на них рать и их побили, а головных воров, Наливайка с товарищи, поймал, казнили. А над теми над воры то же будет»,—вказували вони, маючи на увазі заворушення в Росії¹². Використовуючи подібні аналогії, російські послы розраховували умовити поляків заборонити перехід «свавільних людей» з України в Росію. Однак з ряду причин польські урядові кола не встановили подібні заборони. Зокрема, навчені досвідом недавніх повстань вони були раді, що козаки діяли за межами Речі Посполитої. Аналогічні спроби розрядити обстановку в Україні робилися ще у 1591—1596 рр. Так, влітку 1592 р. в Москву доходили тривожні чутки про те, «что бискуп киевский да князь Александр Вишневецкой да староста Остринской Лаврин Ратомской нанимают черкас атамана Косинского и иных и от короля им сукна и гроши валяют, что они шли под Чернигов»¹³. Найбільш чітко обгрунтував таку політику київський біскуп Іосиф Верещинський. У листі до Я. Замойського від 20 березня 1596 р., у розпал польсько-козацької кампанії, він писав: «Моя пропозиція, аби їм (козакам.— С. Л.)... до земель чужих без затримки... (король.— С. Л.) наказав іти, хоч до орд татарських, хоч теж до землі московської»¹⁴.

Крім повідомлень російських послів, збереглися й інші згадки іноземців про події, які нас цікавлять. Так, у 1629 р. константинопольський патріарх Кирило Лукаріс (який свого часу жив на Волині і в Білорусії) при обговоренні козацького питання у колі своїх наближених згадував Наливайку, який «хоч походив з народу, не знався на політиці і був необережно сміливим, з малим загоном мало не привів Річ Посполиту до остаточної згуби»¹⁵. Про те, що події кінця XVI ст. протягом тривалого відрізка часу вважалися найважливішими в історії Речі Посполитої, свідчили кілька згадок про них в працях західно-європейських істориків¹⁶.

¹² Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1598—1608 гг.) // Сборник Русского исторического общества.— Т. 137.— СПб., 1912.— С. 352.

¹³ Цит. за: Флоря Б. М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80—90 рр. XVI ст.) // Укр. іст. журн.— 1978.— № 8.— С. 127—128.

¹⁴ Из старинной переписки // Стороженко А. Степан Баторий и днепровские козаки.— К., 1904.— С. 314—315.

¹⁵ Цит. за: Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630-х років // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Львів, 1913.— Т. 117—118.— С. 76.

¹⁶ Наливайко Д. С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI—в першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 58, 60.

Повстання кінця XVI ст. зайняли належне місце і в спогадах відомого польського військового діяча Якуба Собеського про Хотинську війну 1621 р. Роблячи екскурс в історію, він зазначав, що козацтво наприкінці XVI ст. значно зросло за рахунок селян-втікачів, що зрештою, й зумовило виступи козаків. Щоб придушити це повстання, «війська Речі Посполитої під керівництвом Станіслава Жолкевського вели запеклу боротьбу із загоном Наливайка, який, нарешті, був розбитий, взятий в полон і, разом із співучасниками своїх злочинних діянь, на сеймі Варшавській належною карою спокутував свою тяжку вину»¹⁷.

Автор іншого щоденника — католицький священник Симеон Окольський — брав участь у придушенні козацько-селянського повстання 1637—1638 рр. Описуючи ці події в белетризованій формі, він вклав в уста Якова Остряниці такі слова: «Були гетьманами Наливайко, Підкова, Косинський, Павлюк і користувалися тією вольністю, якою я тепер користуюсь; невже і мені судилося закінчити життя на палі?»¹⁸. Належало подібне висловлювання козацькому ватажкові чи ні — нам невідомо. Але важливим є сам факт згадки про Наливайка і Косинського, тим більше у подібному контексті. Правила боротьби проти козаків, описані Окольським (необхідність швидкого і рішучого наступу на них, щоб не дати їм змоги об'єднатися, перевага зимових походів перед літніми та ін.), також, власне, були вперше вироблені в ході боротьби С. Жолкевського проти Наливайка.

Навіть у буремні часи Визвольної війни невідомий польський шляхтич, який опинився під Лубнами, вважав за потрібне зробити опис залишків табору Наливайка. Він, зокрема, зазначав: «А на тому місці над Сулою, під Солоницею, де його захопив святої пам'яті гетьман... Замойський,— табір, довжина якого дорівнювала чверті української милі...» і навіть у 1649 р. там ще можна виявити залишки земельних укріплень¹⁹. Незважаючи на деякі перебільшення і помилки, це свідчення становить значний інтерес. Отже, така, нехай мозаїчна, але все ж досить показова картина згадок про повстання кінця XVI ст. свідчила, що правлячі кола Речі Посполитої робили з них відповідні висновки.

Надзвичайно складно простежити, як зафіксувалися повстання кінця XVI ст. в пам'яті простого народу. Висловлювання про Наливайка, яке приписувалось Я. Остряниці, є тільки своєрідним містком до розгляду цієї проблеми. Досліджуючи її ґрунтовніше, автор цих рядків виявив унікальне історичне явище, пов'язане з ім'ям С. Наливайка, а саме — козацьке самозванство. Так, у 1608 р. серед численних загонів, які діяли в Росії, користуючись смутою, був і загін якогось Наливайка. Володимирський воевода М. Вельямінов організував облогу на нього і зрештою таки зміг спіймати самозванця. 16 грудня 1608 р. воевода писав литовському гетьману Яну Сапізі про цю особу: «И поймал, привели в Владимир пана Наливайку с товарищи с четьринадцатью человек, а тот, господине, пан Наливайко многих людей побил дворян и детей боярских... И я того Наливайка в Владимир в тюрьму посадил с товарищи, а ты, господине, ко мне отпиши подлинно, что велишь над ними учинить»²⁰. Ян Сапіга, в свою чергу, звернувся до Лжедмитрія з проханням помилувати Наливайка, але одержав таку відповідь: «Писал ты к нам о воре Наливайке и прошал ему нашей Царской Милости к нему, чтоб мы, Великий Государь, пожаловали, велели из тюрьмы выпустить и казнить не велели; и ты то де-

¹⁷ Собеский Яков. История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1896.— Вып. 2.— С. 90.

¹⁸ Дневник Симеона Окольского // Там же.— С. 220.

¹⁹ Цит. за: Мицик Ю. А. Джерела для вивчення історії антифеодальної боротьби українського народу наприкінці XVI—у першій половині XVII ст. у фондах архівів ІНП // Архіви України.— 1986.— № 5.— С. 57.

²⁰ Акты, собранные и изданные Археологической комиссией.— СПб., 1841.— Т. II.— С. 145.

лаешь негораздо, что о таких ворах упрасиваешь... а мы того вора Наливайку за то его воровство велели казнить»²¹. Дізнавшись про розпорядження Лжедмитрія, Ян Сапіга звернувся до М. Вельямінова з такими словами: «Да писал ты, господине, ко мне, что Наливайку и иных воров во Владимире повесили, и ты то учинил гораздо»²².

Виникає резонне запитання: «Ким же був цей Наливайко?». Слово «пан», використане Вельяміновим, означає, що мова йшла про вихідця із Речі Посполитої. Звичайно, це міг бути тезка С. Наливайка, але ряд обставин дає змогу припустити, що насправді це був дрібний шляхтич або козак, який прибрав собі прізвище відомого козацького ватажка. Цікаво, що згаданий воевода Вельямінов свого часу вже зустрічав людину на прізвище Наливайко, коли був російським послом в Австрії і, перебуваючи у Польщі, інформував царський уряд про діяльність С. Наливайка в Білорусії²³. Безумовно, прізвище Наливайко було відоме й Яну Сапізі, сину Лева Сапіги, якому І. Кунцевич писав, що про Наливайка «добре пам'ятають вельможний і всі ми». На жаль, невідомо, за кого приймали «московського» Наливайка ці добре поінформовані діячі.

Минуло кілька років. Закінчилося «смутное время», почалася російсько-польська війна. І у березні 1614 р. в литовсько-російському прикордонні з'явився новий козацький ватажок на прізвище Наливайко. Захоплений росіянами литовський «язык» розповів у розрядному приказі, що «во Мстиславле ныне подкоморье Салицкой, а с ним шляхты с тысячу человек да черкас Наливайкова полку пятьсот человек»²⁴. 26 березня 1614 р. від нього одержана нова інформація: «Наливайко из Могилева пошел на Низ в Волынь в свое имение, а сколь давно из Могилева Наливайко пошел, того («язык».— С. Л.) не ведает»²⁵. Полк Наливайка, який був окремим військовим підрозділом, надалі діяв без свого командира, про що неодноразово згадувалося пізніше. Наприклад, розповідаючи про польсько-литовські війська, «язык» вказував на «наливайкова полку пятьсот человек, которые остались в Мстиславском уезде»²⁶. Пізніше неподалік від Смоленська діяли «Наливайкова полка двести человек козаков»²⁷.

Цей новий Наливайко, та ще й виходець з Волині, також скидався на самозванця. Можна припустити, що кінець XVI — початок XVII ст. був дуже вдалим часом для козаків на прізвище Наливайко, і вони один за одним змогли вибитись у козацькі лідери. Теоретично їх можна прийняти за родичів «першого» Наливайка — Северина. Але набагато імовірнішим виглядає самозванство цих людей. Якщо змогли вибитись в люди два самозванці Лжедмитрії, то чому козацтво, яке значною мірою прокладає шлях для новоспечених царів, не могло висунути з своїх лав лідерів такого ж роду. Тим більше, що абсолютно достовірний приклад самозванства, пов'язаного з прізвищем Наливайко, хай у дещо курйозній формі, ми маємо. У червні 1598 р. в Луцькому гродському суді шляхтич Григорій Котельницький скаржився, що на нього напав великий натовп луцьких міщан під керівництвом «того Богуша Бурмиистра, который ся зовет Наливайком», і побив його²⁸. Справжнє ім'я бурмиистра знали всі учасники цієї події, в тому числі потерпілий, який був жителем Луцька. Однак у народній свідомості образ Наливайка асоціювався з символом бунтівника. Що ж до самозванців Наливайків на Московщині, то незалежно від

²¹ Там же.— С. 154.

²² Там же.

²³ Памятники дипломатических отношений древней России с державами иностранных.— СПб., 1852.— Т. II.— Столп. 294, 369.

²⁴ Акты Московского государства.— СПб., 1890.— Т. I.— С. 99.

²⁵ Там же.— С. 114.

²⁶ Там же.— С. 115.

²⁷ Там же.— С. 122.

²⁸ Архив ЮЗР.— К., 1863.— Ч. III.— Т. I.— С. 142.

того, як оцінювати їхню діяльність там, вони також є свідченням пам'яті козаків про свого нещасливого ватажка.

Пам'ять про події 1591—1596 рр. і С. Наливайка, звичайно, з плином часу повільно згасала. Однак тільки бурхливі події Визвольної війни і Руїни майже остаточно витіснили їх з народної пам'яті. Надалі збереглося лише кілька непевних згадок про них. Зокрема, у 1709 р. словацький священник Даніель Крман, який перебував в обозі шведського короля Карла XII в Україні, роблячи у своєму щоденнику екскурс в історію козацтва, писав, що «у Варшаві рука ката стяла голову їхнього гетьмана»²⁹.

Наливайко був не єдиним козацьким ватажком, якого стратили у Варшаві, але за контекстом розповіді можна припустити, що йдеться саме про нього.

Наступна згадка про С. Наливайка датована аж 1775 р. у зв'язку з повстанням Пугачова. На допиті полонені українські козаки Забрда і Дударенко розповіли про свою розмову з розкольниким Пітиримом напередодні повстання. Вони тоді висловили бажання перебратися для постійного мешкання в Росію. Пітирим підтримав їхні наміри і зауважив, що «малоросы — люди добрые и с московскими господами, чаю, то же учинят, что и с польскими было». На це Дударенко відповів: «Нашего-то брата, запорожца, за то российское начальство на кобылу клало». А Забрда розсердився і закричав: «Всех российских людей да козаков донских, также и яицких, буде одною мыслью бунт учинят, на кобылу не положишь»³⁰. У цій історії для нас важливим є те, що легенда про мученицьку смерть козацького ватажка на розпеченій залізній кобилі, яка знайшла відображення в українському фольклорі, була пов'язана саме з особою Северина Наливайка. Вперше цю легенду записав незадовго після повстання польський ксьондз Йончинський³¹. Існували й інші перекази, пов'язані із смертю Наливайка, зокрема про його спалення у мідяному бику³². Порівнюючи подібні народні легенди з козацькими літописами, можна пересвідчитись, що автори останніх лише узагальнювали відомості, які містилися в переказах. Тому, скажімо, знамениту «Історію Русів», очевидно, слід вважати літературною обробкою українського історичного фольклору.

Пам'ять про С. Наливайка і трагічні події 1596 р. збереглася навіть у ХХ ст. Так, від старожилів с. Солониця під Лубнами і досі можна почути чимало переказів про козацький табір на «туркачівському пагорбі», про скарб Наливайка на «Довгому озері» та ін. Деякі місцеві топоніми також пов'язуються населенням з трагічними подіями навколо табору (р. Солониця стала солоною від крові, хутір Кошеліха — від «ківш лиха», бо там рубали козаків)³³. До речі, і в інших місцевостях свого часу зустрічалися топоніми, які зберегли ім'я Наливайка. Так, польський дослідник Т. Корзон вважав, що у Варшаві «місце страти, вулиця Налевки, нагадує своєю назвою саме його прізвище»³⁴. Наскільки подібне ототожнення можна вважати достовірним, невідомо. Більш пов'язаною з іменем С. Наливайка виглядає інша назва. Це давній «шлях Наливайка» у районі Корсуня, відомий ще

²⁹ Крман Даніель. Подорожній щоденник // Жовтень.— 1988.— № 1.— С. 95.

³⁰ Мордовцев Д. А. Политические движения русского народа: Гайдамачина.— СПб., 1870.— С. 276.

³¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Київ—Львів, 1909.— Т. VII.— С. 581.

³² Франко І. Я. Наливайко у мідяному бику // Науковий збірник, присвячений професору М. Грушевському.— Львів, 1906.— С. 76—90.

³³ Охріменко П. П. Перекази та легенди про місце останньої битви Наливайка // Народна творчість та етнографія.— 1988.— № 5.— С. 35—39.

³⁴ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.— Lwów, 1923.— Т. I.— С. 297.

у 1757 р.³⁵ Цікаво, що в районі Корсуня Наливайко був лише один раз, у березні 1596 р., коли зумів відірватися від переслідування С. Жолкевського і відступив на козацьке Подніпров'я.

Таким чином, про повстання кінця XVI ст. і особливо Северина Наливайка залишилося багато згадок. Уроки повстання осмислювались і в селянських хатах, і у палацах вельмож. З них робили певні висновки, якими керувались у нових умовах.

Для панівних верств Польщі повстання кінця XVI ст. були сигналом серйозної небезпеки з боку козацтва. Однак, не маючи змоги знищити його, уряд намагався уникати небажаного розвитку подій або придушувати небезпечні тенденції в зародку. Політика Речі Посполитої щодо козацтва в перші 25 років після повстань свідчила, що уряду вдавалося балансувати на грані війни і миру з ним, а іноді навіть використовувати його в своїх інтересах. Безпосередній зв'язок такої політики з уроками повстань безсумнівний. Адже її головним провідником всі ці роки був гетьман польний, а потім — коронний, з початку XVII ст. — ще й київський воевода С. Жолкевський — організатор розгрому загону Наливайка. Похід 1596 р. проти козаків був першою самостійною кампанією молодого гетьмана. І привид козацького бунту стояв перед ним все життя.

Для козацтва сам прецедент повстання був важливим фактором формування ідеології соціальної, а пізніше і національно-релігійної визвольної боротьби. Козацтво, вперше відчувши власну силу і можливості, дедалі впевненіше заявляло про свої права. Кожний новий його виступ відрізнявся від попереднього більшою організованістю. Зокрема, на відміну від хаотичних переміщень козацьких загонів у 1591—1596 р. під час повстань першої половини XVII ст. вже чіткіше простежується прагнення об'єднати свої зусилля переконливіше аргументувати вимоги до уряду.

Розглядаючи козацтво від перших повстань кінця XVI ст. до Визвольної війни, історики не враховують фактор часу, безпосередній зв'язок різних поколінь повстанців і наступність їхніх дій. Наприклад, Б. Хмельницький народився саме в розпал повстань 1591—1596 рр. І його батьки, і батьківське оточення або безпосередньо брали участь у тих подіях (батько Б. Хмельницького свого часу служив у С. Жолкевського), або чули про них. Майбутній гетьман з дитинства слухав перекази про ці події і згодом робив певні висновки. А що вже казати про вплив повстань кінця XVI ст. на козацьких ватажків, які діяли напередодні Визвольної війни.

Вивчення суспільної свідомості українського козацтва і тогочасного суспільства в цілому — справа нелегка і довготривала. Однак без цього неможливо зрозуміти суть процесів, які відбувалися в країні.

Одержано 11.01.91.

Анализируются многочисленные свидетельства о казацких восстаниях 1591—1596 гг., которые передавались из поколения в поколение вплоть до середины XVII в.

³⁵ Rulikowski E. Dawni drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepra // Aetnum. — Warszawa, 1878. — T. IV. — S. 73.